

Maczelka Csaba

Tézis – antitézis

CZIGÁNYIK Zsolt, *Utopia Between East and West in Hungarian Literature*, Palgrave Macmillan, 2023 (Palgrave Studies in Utopianism).

Czigányik Zsolt 2023-ban a Palgrave kiadó illusztris tematikus sorozatában megjelent angol nyelvű kötete a magyarországi utópikus irodalom nagy ívű áttekintésére vállalkozik a magyar irodalomtörténetben kevésbé jártas nemzetközi olvasók számára. Már ebből a célkitűzésből is világos, hogy a Nyugat és Kelet közötti folytonos oszcilláció a kötet fontos elméleti háttérét jelenti, hiszen Czigányik arra törekszik, hogy sok esetben még nálunk sem kifejezetten népszerű műveket ismertessen meg a nem magyar olvasókkal. Ez a kilátástalanságában már-már heroikusnak látszó vállalkozás ugyanakkor a magyar irodalomtörténeti kánon fontos kérdéseire is hozzászól, azt az áldatlan állapotot igyekszik ugyanis felszámolni vagy legalább tudatosítani, hogy bár a magyar utópikus irodalom számtalan kanonikus szerzőt tud felvonultatni (Bessenyei György, Déry Tibor, Jókai Mór, Karinthy Frigyes, Madách Imre), e szerzők utópikus művei mintha láthatatlanok lennének az egyes életműveken belül. Emiatt (legalábbis az irodalomtörténeti fősodorból) hiányoznak a vonatkozó szövegeket egy többé-kevésbé folytonos hagyomány képviselőiként láttató szakmunkák. A magyar utópikus irodalmat mindmáig nem igen vizsgálták egy kultúrákon átívelő műfaji hagyomány helyi sajátosságokkal kiegészülő képviselőjeként, ezért Czigányik Zsolt könyvének elvitathatatlan érdeme, hogy ezt a nálunk bűvópataként csordogáló irodalmi hagyományt nagy erudícióval kapcsolja be a nemzetközi szakirodalom áramlataiba, miközben a helyi sajátosságokra is rávilágít.

A kötet hosszabb bevezető fejezettel nyit (*Introduction*), mely világosan kijelöli a feladatot: a cél egy olyan „koherens 19–20. századi [magyar] utópikus hagyomány felvázolása, mely az egyén és a közösség viszonyára koncentrál a társadalmi és politikai struktúrák jellegzetesen magyar és közép-európai tapasztalatán keresztül”. (1.) A magyar irodalom általános jellemzése során meglehetősen leegyszerűsítő módon leginkább annak nemzetközi ismeretlenségét emeli ki a szerző, kissé naiv összevetésben például a magyar zeneszerzők és tudósok ismertségével. Magának a magyar utópikus irodalomnak az átfogó bemutatása során egyértelművé válik, hogy a hagyomány részletekbe menő áttekintése helyett inkább a fontosabb művek tárgyalását várhatja az olvasó; a fejezet egyik legfontosabb mozzanata a magyar utópikus kánon határainak kijelölése az alábbi szövegekkel: Bessenyei György: *Tariménes utazása* (1804), Madách Imre: *Az ember tragédiája* (1862), Jókai Mór: *A jövő század*

regénye (1872), Karinthy Frigyes: *Utazás Faremidoba* (1916) és *Capillaria* (1921), Babits Mihály: *Elza pilóta, vagy a tökéletes társadalom* (1933) és Szathmári Sándor: *Kazohinia* (1941). Ezen a ponton Czigányik könyve az angol utópiakutatás korai műveire emlékeztet, hiszen a diszciplína kora huszadik századi úttörői hasonló módon jelölték ki az angol utópikus hagyomány legfontosabb képviselőit. Az ottani tapasztalatok alapján nagy a felelőssége az úttörőknek, ezért is örvendetes, hogy választását a szerző meggyőzően indokolja, úgy a bevezetőben, mint a későbbi fejezetekben is.

A bevezetés emellett fontos elméleti kérdéseket is tárgyal. Aki már olvasta a szerző korábbi műveit (különösen a 2017-es, *Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature* című, általa szerkesztett kötetben közölt írásait), annak ez a rész nem sok újdonságot fog nyújtani: szó esik benne az utópiakutatás kettősségéről, vagyis az irodalmi és a társadalomtudományi olvasatok együttes alkalmazásának fontosságáról és néhány, az utópiakutatás területén manapság rendre előkerülő elméleti kérdésről. Egy alfejezet az ambiguitás kérdését taglalja, egy másik a valóság és fikció témakörét, de előkerül a szerzői szándék problémás szempontja is. Mind közül talán az 1.3.5-ös fejezet (*Utopia and Dystopia*) a leghasznosabb, hiszen itt a magyar szövegek megértését nagyban segítő megfontolással találkozunk. Eszerint nem érdemes a két műfajt külön kezelni, hiszen még a látszólag könnyen valamelyik kategóriába sorolható művek is egyfajta árnyékként magukba foglalják a másik műfajt. Nagy jelentősége lesz később ennek a megfontolásnak, hiszen Bessenyeitől Szathmáriig megfigyelhető az utópikus és a disztópikus elemek együttes jelenléte, sőt, ahogy azt a szerző is több ponton kihangsúlyozza, mintha ez lenne a magyar hagyomány egyik legszembetűnőbb vonása. A közép-európai politika és irodalom nyugat-kelet közötti liminalitásának röviden felvázolt elméleti háttere Czigányik megközelítésében akár e kettősség magyarázata is lehet. Összességében, ahogy azt explicit módon ki is fejezi (4.), a szerző a magyar utópikus irodalmat nem csupán irodalomtudományi jelenségként, hanem – az utópikusság általánosabb definícióját alkalmazva – társadalomtudományi szempontokból is vizsgálja.

Az elméleti megfontolásokat az utópikus eszmék magyarországi jelenlétét tárgyaló fejezet (*The Circulation of Utopian Ideals in Hungary*) követi. Egészen a tizenhatodik századig, Thomas More *Utópiájának* a recepciójáig tekint vissza a szöveg. Sajnos a nemzetközi közönség vélt igényeinek kiszolgálása itt gyakran a megfelelő árnyaltság ellenében hat. Amikor például az erdélyi vallási toleranciáról olvasunk, akkor azzal nyilván egyet kell értenünk, hogy az „komplex kulturális hatások” eredménye volt, (40.) ám ezek között More *Utópiáját* megemlíteni, még ha a morusi lites alakzatával tompítva is („nem jelentéktelen” volt ez a hatás – 40.) sarkításnak tűnik. Fontos lett volna ebben a fejezetben jobban kihangsúlyozni, hogy a More (és az itt meg sem említett Erasmus) egyértelmű hatását tükröző antitrinitárius szövegek Báthory István 1571-es cenzúrendelete miatt nem jelenhettek meg nyomtatásban, így a feltételezett hatás csak nagyon korlátozott körben érvényesülhetett. Ennek a szempontnak a hiánya azért is szembeötlő, mert a könyv más részein (különösen Bessenyei és Szathmári kapcsán) a cenzúra szinte központi kérdéssé válik, így ide is nagyon szervesen kapcsolódott volna. Talán hasznos lett volna mindemellett az

egyetlen szövegszerű átvételt akár angol fordításban is közölni, mert így az olvasó számára nem válik láthatóvá az egyetlen fontos, kimutatható kora újkori intertextuális kapcsolat. A további alfejezetek áttekintést nyújtanak a 18–20. századi utópikus hagyományról, és kevésbé ismert művekről is beszámolnak, amelyből kibontakozik valamiféle kontinuitás a magyarországi hagyományon belül. Külön alfejezetek tárgyalják More *Utópiájának* fordításait és More katolikus recepcióját – ezek részletessége különösen a 16–17. századi jelenségek ismertetéséhez mérten feltűnő. A recepció kérdését illetően szintén megfigyelhető némi eltolódás More irányába: bár a Sárospatakon tevékenykedő és utópikus szövegeket író Comenius előkerül, a More melletti egyetlen olyan kora újkori angol utópia, amely szintén elérhető magyar fordításban, Bacon *Új Atlantisza* csak futó említéseket kap a kötetben. Fájó hiány ez, hiszen Bacon recepciójáról nagyon izgalmas dolgozatokat lehet olvasni, utópiája fordítását pedig érdekes cenzúrázási történet is övezi, amely alighanem a nemzetközi kutatóknak is érdekes lett volna, és a szerző korábbi kutatási érdeklődéséhez is illeszkedik.¹ E hiányosságok ellenére a fejezet jó fogódzót nyújt a nemzetközi olvasó számára, lényegre törően foglalja össze a zűrzavaros időszak fontosabb eseményeit és azok kulturális vonatkozásait.

Az első, külön fejezetben (*The Moderate Optimism of the Enlightenment: Bessenyei in Totoposz*) tárgyalt szöveg Bessenyei György szintén sokáig csak kéziratos formában terjedő *Tariménes utazása* című regénye, melyet az első „valódi utópiaként” (65.) jellemez a szerző. Ahogy azt a fejezetcím is sugallja, a fő kontextus a felvilágosodás lesz, így a nemzetközi olvasóknak szánt, hasznosan forgatható bevezető részek is erre a szempontra koncentrálnak. A fejezet némileg apologetikus hangot üt meg, több okot is felsorol Bessenyei regényének vélt egyenetlensége és viszonylagos ismeretlensége mögött. Az utópikus olvasatnak éppen ez az egyik tétje: a szöveg olyan jellemzőire hívja fel a figyelmet, amelyek felkelthetik az érdeklődést e kétségkívül kissé elfeledett mű iránt. De kinek az érdeklődését is pontosan? Nyilvánvaló, hogy az egész kötetben ez a fejezet jelenti a legnagyobb kihívást, hiszen itt egy nálunk sem különösebben népszerű szöveget kell „eladni” a nemzetközi közönségnek. A fejezet részletes betekintést nyújt a kiadástörténet és a recepció alakulásába, majd igen alapos elemzést nyújt a szövegben leírt két államról, Totoposzról és Jajgádiáról, amelyeket a kötetben átfogó interpretatív keretként használt tézis-antitézis ellentétpárként, vagyis az egy művön belül megjelenő utópia és disztópia megfelelőiként azonosít. Az értelmezés legmeggyőzőbb és talán a külföldi olvasók számára is legizgalmasabb részei azok, ahol a két fiktív állam uralkodóit párhuzamba állítja a szerző Mária Terézia idealizált (sőt erotizált) és II. József kevésbé idealizált alakjával. Az igazságos uralkodónő rendszerének politikai tekintetben kiemelt vonása

1 Lásd BALÁZS Mihály, *Bacon Új Atlantiszának magyar fordításai ürügyén* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8), 307–316. A recepcióról: BENE Sándor, *Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás) = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 157–172.

az, hogy bár nem beszél emberek közötti általános egyenlőségről, jogi értelemben minden ember egyenlőnek számít, ami – emeli ki a szerző – „a kora tizenkilencedik századi Magyarországon utópiának tűnt”. (77.) Külön alfejezet tárgyalja a vallás kérdését, ahol a cölibátus kapcsán előkerül a témával szintén foglalkozó Palaeologus, ám ebben aligha kell az utópikus irodalmunkon belül megfigyelhető folytonos hagyományt látnunk, hiszen a reformáció kezdeteitől a viták egyik sarkalatos pontja volt a papi házasság kérdése. A regény konklúziójában Bessenyei egyfajta szükség-és-elégséges feltételrendszert vázol fel a vallás kérdését illetően, ezzel kapcsolatban Czigányik megemlíthette volna More *Utópiájának* utolsó fejezetét és a „fundamenta fidei” koncepcióját is. A szöveg politikai mondandójának értelmezésében különös módon a francia forradalom témája alig kerül elő – holott számos szakíró mellett a kötetben sokat hivatkozott Chloë Houstonnál is külön figyelmet kap az utópikus irodalom és az angol forradalom/polgárháború közötti izgalmas kapcsolat. Talán Bessenyei szövegében is feltételezhető valamiféle összefüggés az európai közvéleményt felforgató forradalom és a csupán két évtizeddel később születő mű gondolatisága között.

A 4. fejezet (*Failed Utopias in Human History: The Tragedy of Man by Imre Madách*) Madách *Tragédiáját* teszi vizsgálat tárgyává. Itt a szerző dolga érezhetően könnyebb, hiszen a kanonikus műnek van fordítása, és olyan nemzetközi utópiakutatókra (például Erika Gottlieb) is tud hivatkozni, akik foglalkoztak már a szöveggel. A fejezet Madách bemutatásával és a *Tragédia* keletkezéstörténetének viszonylag részletes felvázolásával nyit, majd az egyes színek áttekintése következik. Bár itt elkerülhetetlenül sok a cselekményismertetés, a tézis-antitézis értelmezési keret miatt fontos láttatni az olvasókkal a művet egészében. Madách könyvét nem pusztán a falanszterjelenet teszi érdekessé az utópiakutatók számára, hanem a szöveg alapszerkezete, az egymásra következő, sorozatosan kudarcba fulladó társadalmi kísérletek sora. Czigányik úgy olvassa a szöveget, mint amely az utópikus remény és a disztópikus valóság közötti dinamikus kapcsolatot mutatja be színről színre, talán csak a francia forradalom csírájában mutatva némi halovány, idealisztikus reménysugarat. Az olvasat nagyon jól illeszkedik „az utópikus és disztópikus struktúrák közép-európai hibriditásának” már a bevezetőben kiemelt értelmezési keretébe, (103.) azt pedig mondani sem kell, hogy a Fatima Vieira nyomán alkalmazott tézis-antitézis olvasat (ami még a gimnáziumban is kiemelt megközelítési mód) a *Tragédia* esetében különösen jól működik. A fejezet utolsó szakaszai a demokrácia és a tömegek kérdéskörét járják körül, majd természetesen a falanszter-szín is külön szakaszt kap. A szerző értelmezésében a falanszter az akkor még nem ismert totalitáriánus állam szimbólumaként jelenik meg. (115.) Ezt a tömegek kérdésköre kapcsolja össze a demokrácia kapcsán korábban tárgyalt színekkel: míg Athénban az volt a probléma, hogy a tömeg nem elég „érett” a demokráciára, a falanszter hierarchikus rendszere nem sokban különbözik: a felsőbb, uralkodó réteg itt egy eleve „éretlenként” kezelt tömeg felett uralkodik. A könyv különösen jól sikerült fejezete ez, Madách főműve szinte ragyog a kérdéseket előtérbe helyező utópikus értelmezés fényében.

A következő fejezet (*Utopia Proper in Hungarian Literature: Eternal Peace and Future Technology in Mór Jókai's The Novel of the Century to Come*) Jókai és az utópia viszonyát vizsgálja, és bár elsősorban *A jövő század regénye* áll a figyelem középpontjában, más művek is előkerülnek. Utópikus elemeket azonosít a szerző *Az arany emberben* (az utópia és a pasztorál közötti szoros kapcsolat idekívánczolt volna), a *Fekete gyémántokban* és az *Egy az Isten* Torockó-ábrázolásában. Utóbbi tárgyalásából sajnos nem derül ki, hogy a szöveg éppen arról az unitárius közösségről szól, amely a könyv 2. fejezete szerint is az utópikus eszme legaktívabb recepcióját mutatja a kora újkorban. Az, hogy Jókainál is megjelenik e közösség és környezetének idealizálása, akár valamiféle kapcsolatot is teremthet az első látásra nagyon eltérő kontextusok között. Persze mindez nem von le a fejezet tárgyát képező regény izgalmas értelmezésének értékéből, de ha a kötet célkitűzésének megfelelően a szerző folytonos hagyományként próbálja bemutatni az utópikus eszmék helyi megjelenési formáit, akkor az ilyesfajta kapcsolódásokat nem szabadna pusztán az olvasó szintézisére bízni. Mint ahogy az *Egy az Isten*ről sem szabadna – mégoly távirati stílusban sem – úgy beszélni, hogy az unitarianizmust még csak meg sem említjük. *A jövő század regénye* tárgyalása során Jókai és szövege naiv optimizmusát hangsúlyozza Czirányik, azt a modern disztópiáktól idegen gondolatot, hogy a technikai fejlődés (jelen esetben a repülőgép feltalálása) akár az általános béke állapotához is vezethet. Jókai vízióját a jelen problémáinak azonosítása előzi meg, amely a külön alfejezetben tárgyalt előszóban történik meg. Itt a szerző felhívja a figyelmet az *Utópia* első könyvével megfigyelhető párhuzamra, hiszen az ideális állam leírását More-nál is megelőzi a problémák feltárása. Jókainál e problémák az ember kettős (isteni és állati) természetéből fakadnak. Az ember kettősségének és belső feszültségének témája a későbbi fejezetekben elemzett utópiákban még hangsúlyosabban jelenik meg, így Jókai regénye ebből a szempontból meggyőzően válik előzménnyé. Persze óriási jelentőségű az a különbség, hogy ez a szöveg még az első világháború előtt jelent meg, így ha némi kiegyezés utáni keserűség itt-ott meg is figyelhető, legfontosabb jellemzője mégiscsak a határtalan optimizmus. Ez kiváltképp a tudományba vetett korlátlan hitben ragadható meg, a békét hozó repülés egyúttal egyfajta spirituális tapasztalatként jelenik meg a szereplők szemében. (129.) A fejezet alaposan ismerteti az igencsak szerteágazó művet, természetszerűleg az utópikus elemekre koncentrálva, és kiemeli a női karakterek ábrázolásának kettősségét, ami részben haladó, részben viszont még a régi sztereotípiáktól terhes. A regényben az utópia több szinten is megjelenik: a globális utópia mellett részletes leírást kapunk „Otthon” városáról és a távoli Kin-Tseu földjéről, amely a magyarok ázsiai rokonságának témáját aknázza ki; a nemzeti szempont egyébként is a regény egyik legszembetűnőbb, külön fejezetben (5.2.1.1) is tárgyalt jellemzője lesz. A fejezet legérdekesítőbb megfigyelése az, hogy Jókai a románc műfaj dinamikus elemeit milyen hatékonyan vegyíti az alapvetően statikus jellegű utópia műfajával. A boldog jövőt itt nem törvények vagy intézmények, hanem a jól megrajzolt főhős teremti meg, vagyis Jókai a kísérletező műfajban is megőrzi egyik legfontosabb védjegyét, és ezáltal az utópiák passzív hőseihez képest tud valami újat mutatni.

A 6. fejezet (*Gulliver in Hungary: Karinth's Faremido and Capillaria*) Karinthy két, címben is kiemelt művét tárgyalja. Az első világháborút követő kiábrándultság törést jelentett az utópikus irodalom és gondolkodás területén, amelyet a szakirodalomban is nyomon követhetünk (erre Lewis Mumford *The Story of Utopia* című 1922-es műve a legjobb példa). Ez a történeti változás jól tükröződik Karinthy munkáiban és azok itteni tárgyalásában is. Mindkét szöveg a gulliveriádok sorába tartozik, a fontos műfaji kontextusról külön fejezet (6.2) beszél kellő alaposítással, a hagyományt napjainkig felgöngyölítve.² Az értelmezés alapján egyértelmű, hogy Swift legfontosabb hatása az a már-már a cinizmus határát súroló ironia, amely a szövegekben felvázolt alternatív társadalmak ideális voltát alapjaiban kérdőjelezi meg, és ezzel a disztópikus olvasatot helyezi az előtérbe. Az 1916-ban keletkezett *Utazás Faremidóba* kapcsán a Jókainál már részletesen, de ott még pozitív előjellel tárgyalt gépesítés lesz az értelmezés szempontja, hiszen a világháború tapasztalata alapvetően kérdőjelezi meg a fejlődésbe vetett hitet. Karinthynál az emberekkel szemben idealizáltan leírt „gépvilág” ugyanazt a ráció-ösztön ellentétet tematizálja, amely valamennyire már Jókainál is megjelent. Talán ebben a fejezetben kezdi el igazán érezni az olvasó, hogy a korábban tárgyalt szövegek mennyire szorosan kapcsolódnak a modern disztópikus hagyományhoz. A gépek kapcsán nagyon röviden előkerül a szimulákrum kérdése is, amennyiben Karinthynál az imitálандóból (az ember, melyet a gép imitál) imitáló lesz (aki a már fejlettebb gépet igyekszik imitálni) (165.) – újabb érdekes, továbbgondolásra érdemes adalék ez, amelyhez a szerző a mesterséges intelligencia aktuális kérdéskörét kapcsolja.

A fejezet másik része a *Capillaria* világát mutatja be, és az utópiákban rendre előkerülő másik központi kérdést, a férfi-nő kapcsolatot helyezi előtérbe. A nemek viszonyának kérdése már a nagy ősöknel, More-nál és Baconnél is felmerült, bár ott inkább csak egy-egy megfontolás erejéig, viszont a tizenhetedik századra már bőszégesen és időnként egy-egy egészen modern nézőpontot is felvillantva írtak róla férfi utópiáírók (például Joseph Hall). A férfi-női viszonyok alapos elemzését olvashatjuk az egyik első női utópiáíró, Margaret Cavendish műveiben. Karinthy műve tehát bőszéges műfaji előzményre épít, amelyből itt most Charlotte Perkins Gilman *Herlandje* kerül elő, és még ha közvetlen kapcsolatot nem is találhatunk a két szöveg között, önmagában is jelentős a nemek közötti viszony közel egyidejű tárgyalása. A Karinthy által leírt fiktív nőtársadalom a valós társadalmi nemi viszonyok egyfajta inverzét mutatja. Ábrázolásában Karinthy azt a swifti hagyományt követi, melyben az ideális társadalom képviselői azért nem hibátlanok, mert a „másikkal” (legyen az *jehu* vagy Karinthynál *bullok*) való kegyetlen bánásmódjuk megkérdőjelezi a berendezkedés ideális voltát. A fejezet utolsó része egy újabb fontos kontextust

2 Sajnos későn jelent már meg a kiadvány, hogy Czigányik kötetébe bekerüljön, de mind-ehhez szervesen kapcsolódnak az alábbi kötetben közölt dolgozatok: *Across Borders and Time: Jonathan Swift*, eds. David CLARE, HARTVIG Gabriella, Andrew C. ROUSE, MACZELKA Csaba, Martonfa, SPECHEL – Angol és Magyar Kulturális Egyesület, 2022. A gulliveriádok témájához különösen: KVÉDER Bence Gábor, *Beyond Lilliput: Political and Social Allusions to Contemporary Hungary in László Rab's „Among the Hungarians: Gulliver's Umpteenth Voyage”*, 36–48.

behozva Sigmund Freud hatásával magyarázza, hogy mindkét utópikus műben tudatalatti jelenségek elemzését (is) szolgálja a disztópikus keret. Összességében Karinthy összetett értelmezést követelő szövegeiben a magyar disztópia korszakának kezdetét látja Czigányik, (178.) melynek a későbbiekben tárgyalt szerzők lesznek a folytatói és legfőbb képviselői.

A következő fejezet (*Dystopia in Interwar Hungary: Pilot Elza or the Perfect Society by Mihály Babits*) nyújtja talán a legjobb példáját annak, hogy attól, hogy egy szerző a magyar irodalom megkerülhetetlen alakja, a vizsgált műfajon belüli próbálkozása még nem lesz automatikusan a kánon része. Pedig Czigányik olvasatában az *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* kevésbé ismert szövegének nagyon izgalmas vonásai domborodnak ki. Az értelmezés elsősorban az individuum és a társadalom közötti feszültség regénybeli megjelenésére koncentrálnak, mely azáltal válik különösen érdekesítővé, hogy Czigányik számos fontos ponton meggyőző módon állítja párhuzamba Orwell óriási hatású regényének egyes motívumaival – jóllehet Babits műve másfél évtizeddel megelőzi a világirodalom legsikeresebb disztópiáját. Persze nem lehet itt bármiféle hatást feltételezni, ahogy attól a szerző is tartózkodik, viszont nagyon jól ábrázolja mindez azt a szakirodalmi megfigyelést, hogy a két háború közötti időszakban a magyar utópikus/disztópikus irodalom a szokásos megkérdőjelezési narratívákkal ellentétben nagyon is szinkronban van a világirodalmi fejleményekkel. (187.) Mintha a totalitáriánus rendszerek fenyegetése szükségszerűen, kultúrákon átívelően inspirálná azokat a szövegeket, amelyek e fenyegetésre igyekeznek felhívni a figyelmet. A kötetben belül a regény olvasata még izgalmasabbá válik azáltal, hogy az olvasó ekkorra már az optimista Jókai-regényről is sokat megtudott, így a két értelmezésen keresztül láthatja, milyen óriási horderejű változásokat hoz az utópikus gondolkodásban a huszadik század első három évtizede. A repülés, amely Jókainál még a béke elhozója volt, itt már az örök háború eszközévé válik, és a jövőt Babits már csak úgy tudja elképzelni, mint amely óhatatlanul egyre szűkülő teret nyújt az individuum számára. A fejezet a regényben ábrázolt generációkat is összehasonlítja, amelyből felsejlik a humanizmus és az individualizmus elkerülhetetlen, és ami a legaggasztóbb, önkéntes felszámolása. Az egész kötet egyik legérdekesebb megfigyelésével találkozunk a 7.5-ös fejezetben (*Little Earth*), amely olyan metaréteget vagy éppen „végtelen szimulákrumot” azonosít a szövegben leírt „kis földek” kapcsán, amely egyfajta *mise en abyme* effektust teremt a szövegben belül. Bár ezt a poétikai jelenséget a posztmodern metafikcióval szokás kapcsolatba hozni, valójában egy olyan hagyomány elevenedik itt meg, amely az angol polgárháború bukását követően, már a tizenhetedik század második felében megjelent az utópiailrodalomban: Margaret Cavendish például maga is használta a *mise en abyme* eszközét *The Blazing World* című utópiájában.³ Czigányik kötetének fókuszában nyilván nem a kora újkori angol hagyomány áll, de fontos hangsúlyozni, hogy megint csak olyan jelenségről van itt szó, amely az adott nemzeti irodalom kontextusától függetlenül a műfaji tudatosság egy szintjén óhatatlanul megjelenik. Mindamellett a regény

3 A témáról szakdolgozat is született: LUKÁCS Laura Klára, *The Mirrors of Margaret: Narrative self-reflexivity in The Blazing World of Margaret Cavendish*, Pécs, 2023.

legfőbb érdemét illetően egyet kell értenünk a szerzővel, hogy egyes hiányosságai ellenére „a háborútól való félelem totalitárius államon belüli mentális hatásának az ábrázolása ma is értékes teljesítménynek számít, és Babits regényét a disztópikus irodalom klasszikusai közé emeli”. (199.)

Az utolsó nagyobb fejezet (*Sándor Szathmári's Dystopias and the Positivist Simplification of Humans*) különleges pozíciója nem véletlen. Szathmári *Kazohiniájával*, talán megkockáztatható, elérünk a magyar disztópikus irodalom legismertebb szövegéhez. Az előző fejezet alaphelyzetének fordítottja ez: bár a szöveg valamennyire ismert, ahogy azt az újabb és újabb kiadások és az angol fordítás is bizonyítja, szerzője aligha nevezhető a magyar irodalom reprezentatív képviselőjének, vagy ahogy Czigányik fogalmaz: „a könyv – miként a magyar utópikus irodalom egészének – helye a kánonban továbbra is kétséges”. (203.) A fejezet nem csak a szerző főművét tárgyalja, hanem röviden értekezik *Hiába* című posztumusz trilógiájáról, és valamivel részletesebben tárgyal néhány novellát a *Gépvilág* című gyűjteményből is. A fókuszban azonban a *Kazohinia*, az egyik legsikerültebb magyar gulliveriáda áll, amely kettős szerkezetének köszönhetően a legérzékenyebben reagál arra a fajta olvasásmódra, amelyet Czigányik a kötetben tárgyalt többi szövegnél is sikerrel alkalmaz. A regény kapcsán elsőként a swifti modell kerül elő, különösen a negyedik könyv nyihaha–jehu szembeállítása, amellyel Szathmári szövege kétségtelenül szoros hasonlóságot mutat, hiszen a nála vázolt hin–behin ellentét ugyanúgy az ember kettős, racionális és érzelmi természete közötti feszültségen alapul. A mű kettős szerkezete jól összeegyeztethető az utópiát és disztópiát nem ellentétpárnak, hanem egymást kiegészítő fogalomnak tekintő megközelítéssel, amely minden korábban tárgyalt szöveg kapcsán előkerült. Meggyőző tehát, hogy „A *Kazohinia* a magyar utópizmusra jellemző módon nyíltan kifejezi az utópia és a disztópia közötti párhuzamokat”. (209.) Az értelmezés a regényben tükrözött ideológiák (fasizmus, anarchizmus, kommunizmus) vizsgálatával halad tovább amellet érvelve, hogy ezek mindegyike kritika és satíra tárgyát képezi a szövegben, tehát a szerző egyik irány mellett sem tette le voksát: a regény intenciója inkább átfogóan az egyes ideológiák szélsőséges követése ellen szólal fel. (221.) Az életmű gazdagságát sokrétűen bemutató fejezet végül azzal az intéssel zárul, hogy Szathmári műveit nem szabad szigorú esztétikai mérce alapján megítélni, hanem arra az eredetiségre kell inkább figyelni, ahogy a technológia által egyre inkább uralt világ problémái narrativizálódnak szövegeiben.

A kötetzáró fejezet (*Conclusion*) az eredményeket foglalja össze abban a reményben, hogy az áttekintés valamelyest csökkenteni a nemzetközi utópiakutatás nyugati, különösen az angolszász hagyomány iránti elfogultságát. Ezt a feladatot a szerző egyértelműen sikerrel hajtja végre, de korábbi munkái és a *Utopian Studies Society*ban betöltött szerepe, fáradhatatlan szervezőmunkája is nagyban hozzájárul a centrum és a periféria közti szakadék felszámolásához. Czigányik Zsolt műfaj történeti áttekintése ugyanakkor a magyar olvasó számára is bőven tud újdonságokkal szolgálni.

Zárásképp már csak arra szeretnék röviden reflektálni, hogy ez a nemzeti kultúrára fókuszáló áttekintés magáról a világirodalmi műfajról mit tud monda-

ni nekünk. Mint láttuk, a Szathmári-fejezetben is előkerül az utópia kritikája, hiszen a racionalizmus diadala olyan statikus berendezkedéshez vezet, amely a halált felidéző, elviselhetetlen változatlanyságot jelent. (213.) Az utópia univerzális ellentmondása ez, és talán érdemes megint párhuzamot vonni a két világháború közötti és a tizenhetedik századi (angol polgárháború utáni) időszak pesszimista intellektuális közege és annak utópiákban történő leképeződése között. A már említett Cavendish 1660-as években született utópiájának egyik kulcsjelenetében szintén a statikusság problémája kerül elő: az egyik főszereplő, miután meggyőződött róla, hogy az ember valóban számolatlanul tud ideális világokat teremteni a fejében, azt kifogásolja, hogy e teremtett világokban egyszerűen nincs mit csinálni, „mivel nincs titkos, csalárd politika, sem törekvés, pártoskodás, rosszhiszemű becsmélés, polgárok közötti széthúzás, otthoni vita vagy éppen vallási megosztottság”.⁴ Természetesen itt sincs szó semmiféle közvetlen kapcsolatról, és talán éppen ebben a hiányban ragadható meg a recenzált kötet egyik legnagyobb tanulsága: ha valaki az utópia magyarországi megjelenési formáit vizsgálja, nem biztos, hogy az igen ritka közvetlen hatások és átvételek feltárása vezet a legtermékenyebb gondolatokhoz. Sokkal inkább arra figyelhet fel az olvasó, hogy két egymástól viszonylag függetlenül alakuló (egy „mainstream” és egy liminális) kulturális közegben a hasonló történelmi eseményekre hasonló utópikus-disztópikus szövegek fognak válaszolni. Ez pedig egyértelmű és újszerű bizonyítéka az utópia jelenség univerzalitásának és mérhetetlen komplexitásának; mintha már-már evolúciós program lenne a családottság és a remény feloldhatatlan utópikus kettősségének a kataklizmák utáni megjelenése. Noha a kötetben a két kultúra közötti folyamatos egyensúlyozás miatt maradnak elvarratlan szálak, a magyar és az angol utópikus hagyomány egymás mellé helyezése emiatt válik megrázóan érdekessé. Czigányik Zsolt aligha tud változtatni a magyar utópikus hagyomány alapvető népszerűtlenségén, de a magyar hagyomány folytonosságáról és világirodalmi áramlatokkal ápoltságáról olyan új nézőpontból beszél, amely a hazai és a nemzetközi utópiakutatóknak és általában az irodalomtörténészeknek is számtalan új, továbbgondolásra érdemes szempontot kínál.

4 Margaret CAVENDISH, *The Blazing World = Restoration and Augustan British Utopias*, ed. Gregory CLAEYS, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2000, 94.